

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ

**Циклова комісія економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних
дисциплін**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
вибіркових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Авіаційний транспорт
272 Авіаційний транспорт (Оператор безпілотних літальних апаратів)

за темою 3: Держава і право України періоду середньовіччя

Кременчук 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.02.2024 №2

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 17.01.2024 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.02.2024 №2

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, протокол від 05.01.2024 №14

Розробник: викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

План лекції

1. Утворення Київської Русі.
2. Державний лад Київської Русі .
3. Причини розпаду Київської Русі
4. "Руська правда".
5. Еволюція вищих органів державної влади та права Великого князівства Литовського.
6. Утворення Речі Посполитої Польської. Правовий статус українських земель у складі новоствореної держави

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с. http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с. http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 1: З найдавніших часів до початку XX ст.. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 472 с.; Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 728 с.
3. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. –ХНУВС. – 2021.(Електронний ресурс).

Додаткова:

1. Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. – Харків: ХНУВС, 2011. Стор.12-51./
2. Заруба В.М. Державні утворення, суспільство і право стародавніх народів Північного Причорномор'я та Приазов'я: Лекція. – Дніпропетровськ.: Юрид. Акад.. М-ва внутр.. справ,2005. – 36 с.

3. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, Т.1 – 10: 2005 – 2013
Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004

1. Утворення Київської Русі.

Джерела та основні риси державного права Русі у період роздробленості:

Виникнення держави і права в Київській Русі має декілька теорій. Однією з таких теорій є літописна "Повість временних літ", яка була складена ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором (1113 р.). Використовуючи як джерела "Повісті" грецькі хроніки та місцеві перекази Нестор виступав проти поширення впливу Візантії на українські землі. З цією метою він тісно пов'язує історію Київської Русі зі світовою. Нестор ставить виникнення української держави в центр історії всіх країн світу і обґрунтовує виникнення української держави шляхом договору.

Отже, однією з теорій походження Київської Русі є договірна теорія виникнення держави і права. Але цією теорією походження давньоруської держави не вичерпується.

Існує інша, класова теорія виникнення держави і права в слов'ян. В її основі лежать такі періоди розпаду первісного ладу і утворення державно-правових стосунків на українських землях. Кінець I тис. до н. е. та на початку I тис. н. е. закінчується розпад родового ладу і починається період "військової демократії". Період розквіту "військової демократії" мав місце в період II—VI ст. н. е. Саме "військова демократія" є останнім етапом розвитку родового ладу і першим етапом зародження класового суспільства. Це період, коли виникає український етнос під назвою антів і коли з'являються елементи державності:

- а) територія і поділ населення за територіальною ознакою;
- б) публічна влада, перші зародки апарату для стягнення дані та викупів;
- в) відчуження від народу військові дружини та поява війська;
- г) судові органи;
- д) спадкове право управління;
- е) первинна ієрархія божеств.

Племена південних слов'ян у VII-IX ст. вступають у період багатоукладного суспільства. Багатоукладність економіки і поява приватної власності характеризує появу класового суспільства. Спочатку з'являються союзи племен та їх надсоюзи і

нарешті, декілька окремих держав-княжінь. Під кінець цього періоду надсоюзи об'єднувались у великі військово-адміністративні одиниці, що можна характеризувати як перші кроки до створеної (882 р.) української держави "Київської Русі" з центром у Києві. Саме із цього часу ми можемо говорити про новий період розвитку дійсно української держави і права.

Отже, в умовах Київської Русі конкретними ознаками державності, починаючи із середини IX ст., були:

- а) наявність публічної влади, відчуженої від народу;
- б) організація населення за територіальним (а не племінним) принципом;
- в) стягнення данини для утримання влади.

Протягом I тис. н.е. слов'янські племена пройшли шлях розвитку від розпаду родового суспільства та утворення "військової демократії", здійснили перехід до класового суспільства та до перших держав-княжінь. Нарешті на землях нинішньої України було утворено ранньофеодальну державу і право.

2. Державний лад Київської Русі слід характеризувати як **феодальний**. З цією метою необхідно дослідити форму держави та її механізм, показати взаємозв'язок людини з державою. Формою правління в Київській Русі була монархія. У Давньоруській державі влада була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету. На думку окремих авторів, Київська Русь не набула завершеного монархічного устрою і протягом всієї своєї історії тяжіла до республіканської форми правління. Окрім того, у Київській Русі до монгольської навали так і не було розроблено переконливу систему престолонаслідування. Самодержавною влада великого князя була лише в періоди централізації держави (X - початок XII ст.), зокрема за правління Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. З ослабленням київського централізму й розпадом держави на окремі князівства, закріпленням у них окремих княжих династій старшинство великого князя втратило реальне значення. Його титул зверхника усієї країни став лише почесною історичною традицією. Державна організація тих часів не знала чіткого розподілу функцій влади. Різні органи управління конкурували між собою. Ті ж функції, що їх виконував князь, мали також боярська рада і віче.

Отже, форма правління Київської Русі була **монархією** і на різних етапах розвитку феодалізму характеризується деякими особливостями. Вони торкаються обмеження влади великого князя.

В період централізації держави Київський великий князь стояв на чолі Староруської держави. Він здійснював законодавчу, виконавчу і судову владу. До його повноважень відносилося призначення державної адміністрації. Він контролював її діяльність, виконував функції воєначальника, сам приймав участь у бойових діях. До його компетенції включалося здійснення і міжнародної політики. Право наслідування престолу спочатку здійснювалося за принципом "старшинства" і передавалося старшому братові. Після смерті Ярослава Мудрого провідним став принцип "отчини", тобто передачі влади старшому синові. При здійсненні влади князь спирався на військову дружину та мав ідеологічну підтримку збоку церкви.

Діяльність князя спрямовувалася **боярською радою**. Вона була вищим державним дорадчим органом і діяла як збори бояр. Разом із князем вирішувала державні справи та мала вагомий вплив на життя країни не маючи юридичного оформлення. Склад ради, її компетенція та порядок проведення засідань залежали від волі князя. Спочатку рада складалася із старших дружинників. Згодом до її складу було включено найбільших феодалів-землевласників, що мали високі посади в державному апараті, а також представників вищого духовенства. Компетенція Боярської ради характеризувалася значним обсягом повноважень у внутрішній і зовнішній політиці держави. В галузі внутрішньої політики діяльність ради полягала в обговоренні важливих питань і виданні нових законів. Рада виконувала і судові функції, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових та інших питань. У відсутність князя або в разі його смерті на раду покладалися повноваження основного органу державної влади, який не тільки вирішував усі проблеми внутрішньої та зовнішньої політики, а й підтверджував владні повноваження нового князя. В галузі зовнішньої політики князь разом із радою обговорювали питання оголошення війни, укладання миру, встановлення союзів з іншими державами.

Отже, до компетенції боярської ради належало обговорення всіх важливих державних справ та подання свого рішення для остаточного затвердження його князем або вічем.

Загальними зборами міського населення було **віче**. Участь у них мали право брати всі дорослі чоловіки, крім холопів. Як правило, на них прибували князь, бояри, єпископ і духовенство. Регулярних вічових зборів не було. Скликалися збори князем у разі потреби. Збори могли бути скликані одним із бояр, або за ініціативою народу. Компетенція віче не була точно визначеною. Однак до їх прерогативи належали питання війни і миру, прикликання князя на престол. Іноді віче домогалося зміни урядовців князя, здійснювало судові функції, переважно для розгляду політичних правопорушень. У головних містах держави вічові збори набирали характеру одного з органів центральної влади, який конкурував із владою князя і боярською радою. Тому рішення віча були обов'язковими для всієї держави чи окремого князівства.

Однією з форм демократії були **княжі з'їзди** як вищі органи влади. Вони проводилися особливо в період феодальної роздробленості, коли сила централізованого управління ослабла та зросли міжуосо-бицькі тенденції великих феодалів-землевласників. На з'їзді вирішувалися питання державного устрою, зовнішньої та внутрішньої політики держави тощо. Рішення з'їзду були обов'язковими для всіх князівств, що визнавали над собою владу великого князя.

З розвитком і посиленням держави здійснювати всі владні функції великому князеві ставало дедалі важче. Він об'єктивно змушений був спиратися на допомогу призначуваних ним військових начальників, адміністраторів і суддів. Поступово сформувалася так звана **десятькова система управління** на місцях, що виникла з дружинної організації. Місцева адміністрація складалася з тисяцьких, соцьких і десяцьких. Тисяцькі (або воєводи в Галичині) були найвищими урядовцями князя, його намісниками у військово-адміністративних округах. Очолюючи певний військовий округ" вони відали одночасно податковою системою і фінансами. У великих містах правили посадники їх добирали із середовища бояр, або інших прошарків феодальної знаті. Як повноправні представники князівської влади на місцях, вони здійснювали судові функції, збирали мито, відали поліцейськими справами, керували військовими силами міста. Управителями сільських волостей були посадники (волостелі) або старости. Посадники мали найближчих помічників до яких відносилися тіуни, мечники, мостники, вирники тощо. Місцевий апарат управління утримувався за рахунок поборів із населення.

З розвитком феодалізму система управління десятників поступово змінилася двірсько-вотчинною, при цьому не існувало різниці між органами державного управління і управління особистими справами князя. Всі управлінські важелі зосереджувалися в дворі князя або боярина. Будь-яка особа, яка належала до князівського двору або боярської вотчини, завідувала певною ділянкою господарства або прислужувала князю чи боярину, могла з їхнього дозволу виконувати й державні функції.

На чолі двору стояв дворецький, канцелярію очолював печатник, князівським помешканням завідував покладник. Господарством відали ключники й тіуни. Вони могли виконувати судові та адміністративні функції як княжі судді й намісники. Двірсько-вотчинна система управління існувала на всіх рівнях феодальної земельної ієрархії, а саме:

- а) у великокнязівському дворі;
- б) у володіннях місцевих князів;
- в) у боярських вотчинах.

Судова влада в Київській Русі поділялася на *світські і церковні* суди. Такий поділ було здійснено судовою реформою Володимира Великого. Світське судочинство зосереджувалось в руках князя та його адміністрації. До компетенції виключно князівського суду відносилися справи, у яких хоча б однією зі сторін були представники феодальної знаті. Для вирішення цивільних справ (розподілу спадщини, суперечки сусідів за межу тощо) князь посилав своїх чиновників. У судовому процесі брали участь писар, слідчі, офіційний обвинувач. З поширенням великого приватного землеволодіння виникали вотчинні суди. Вони здійснювалися на основі надання феодалам так званих імунітетних судових прав щодо залежних людей: холопів, закупів. У справі холопа рішення такого суду оскарженню не підлягало. Що ж стосувалося закупів, то вони могли подати оскарження вироку до князівського суду.

До компетенції церковного суду відносилися справи, пов'язані виключно з дотриманням релігійних правил незалежно від учасників судового процесу. Розглядалися також:

- а) цивільні справи, що стосувалися церковного майна;
- б) справи про родинні сварки, двоєженство, чаклунство, знахарство, ворожіння;

в) злочини проти моралі тощо.

Судові функції здійснювали єпископи, архієпископи, митрополити, архімандрити в залежності від тяжкості скоєного злочину й статусу церковних людей, які його скоїли.

Отже, на різних етапах розвитку феодалізму в Київській Русі формою правління була незавершена абсолютна **монархія**. Публічну владу в державі здійснював князь зі своєю адміністрацією. Поряд із князем діяли і такі безпосередні форми демократії як віче, боярська рада, з'їзд князів. Існували внутрішні і зовнішні причини, що привели державність у Київській Русі до занепаду.

Після смерті. Ярослава Мудрого почався розпад Київської Русі. Причинами розпаду Київської Русі були зовнішні і внутрішні проблеми. Зовнішні причини пов'язані з постійними набігами кочових племен на Київ та інші міста. Серед внутрішніх причин слід виділити сепаратистські тенденції та систему успадкування престолу в Київській Русії. Партикуляризм етнографічно-географічного характеру північно-східних племен поступово почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цьому сепаратизмові сприяла ще й система успадкування престолу, що існувала в Київській Русі. Ярослав у своєму заповіті поділив державу між своїми п'ятьма синами. Він наказав їм жити дружно й шанувати старшого сина. Ніяких механізмів та гарантій здійснення його наказів він не установив, обмежившись лише порадами морального характеру.

Саме з цього часу прискорюється розпад Київської держави. Прагнення князів зміцнити свою владу і незалежність від великого князя Київського підсилювалися і сепаратизмом окремих земель. Сепаратизм сприяв тому, що ці землі ставали легкою здобиччю іноземних завойовників. Головним ворогом для земель колишньої могутньої Київської Русі на період майже в півтора століття стають половці, які втручалися в міжусобну боротьбу князів і спустошували руські землі та забирали людей в неволю. Найчастіше половці нападали на Київську землю і Переяславщину.

Київська Русь як ранньосередньовічна держава проіснувала недовго. В середині XII ст. з великої держави залишився лише Київ із приміською зоною. Титул великого князя існував тільки номінально. Реальної сили він не мав і не міг змусити окремих князів виконувати його волю.

Причини розпаду Київської Русі криються в її феодальному розвитку. Величезна кількість нащадків, невпорядкованість права успадкування великого князівського престолу сприяли виникненню права сильного, загострили міжусобні війни. Протягом двох століть Київська Русь, що була могутньою централізованою державою, розпалася на 15 окремих земель, які тяжіли до нових політично-культурних центрів. На заході колишньої Київської Русі виникло Галицько-волинське князівство, яке об'єднало майже всі землі української етнографічної території Київської Русі і тим самим продовжило існування української середньовічної держави. На північному сході Давньоруської держави виникло Ростово-Суздальське князівство. Збоку цього князівства були спроби поширити свій вплив на території України, які не увінчалися успіхом.

Отже, відокремлення від Києва Галичини і Чернігівщини, Переяславщини і Волині, занепад Подніпров'я завдяки монголо-татарській навалі спричинило прискорення розпаду Київської Русі і переміщення центру давньоруської феодальної держави до Галицько-Волинської землі.

Підводячи підсумок слід визнати, що давньоруська держава, проіснувавши декілька століть, розпалася на окремі землі. Причини занепаду могутньої централізованої держави носили об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивними причинами був економічний, соціальний і культурний розвиток земель окремих князівств. Постійні загарбницькі війни збоку татаро-монголів. До суб'єктивних причин розпаду Київської русі слід віднести:

- а) особливості престолонаслідування, що проявилися в невпорядкованості права успадкування великого князівського престолу;
- б) небажання окремих князів визнавати пріоритет великого київського князя;
- в) боротьба за владу по праву сильного.

Основними джерелами права Київської держави були звичаї та закони. Важливе значення для джерел права Київської Русі мало і візантійське право, яке позначилося головним чином на церковному законодавстві, перш за все на Церковних Статутах Володимира і Ярослава Мудрого. Інформацію про звичаї, побут і моральність у слов'ян до утворення в них держави і права можна знайти в літописах і творах іноземних авторів. Наприклад, розповідаючи про слов'янські племена, літописець

"Повісті временних літ" Нестор зазначав, що вони "имяху об обычаи свои, и закон отец своих, и преданья, каждо свой нрав". Як бачимо, Нестор вживає терміни звичаї і закон. Він, вказуючи на різницю у звичаях різних племен, надавав їм характеру права.

З виникненням держави і права виникають правові звичаї, як найдавніша форма появи права. Ще в період Київської Русі на віче укладалися договори між князем і народом, князем і його дружиною, що було відображено, в різних редакціях "Руської Правди". Цей документ мав конституційне значення і закріплював та регулював кримінально-правові, цивільно-правові, сімейні, кримінально та цивільно-процесуальні відносини і встановлював відповідні суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Торговельні, житлові, спадкові та кримінально-правові відносини встановлювалися, також, у нормативних договорах, наприклад, поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорізьким із народом руським відносно торгівлі на Чорному морі де і закріплювалися відповідні суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін.

„Руська правда” – це систематизований збірник норм давньоруського права, основне історичне джерело вивчення суспільного ладу та державно-правових інститутів Руської держави. Це перший зі збірників руських законів, що дійшли до нас, – джерело не менш цінне та унікальне, ніж літописи, яке демонструє як у зв'язку зі зміною суспільних відносин трансформувалися й норми права, які сформувалися протягом X – XIст. Поза сумнівами і те, що окремі статті „Правди” сягають ще в язичницьку давнину.

Питання про походження „Руської правди”, час появи її найдавнішої частини ще повністю не досліджене. Так, академік Б.Греков відносить її створення до VIIст. Проте переважна більшість сучасних дослідників поєднують „Руську правду” з іменем Ярослава Мудрого. Суперечливим залишається і питання про місце видання цієї частини „Руської правди”. У літописі вказується Новгород, хоча чимало авторів небезпідставно називають Київ. Оригінал „Руської правди” не зберігся, її текст пощастило відтворити по 106 списках, що збереглись у Кормчих книгах та інших юридичних збірниках. Списки – це тексти „Руської правди”, переписані, вірогідно, місцевою адміністрацією, суддями, один в одного, їх цікавив насамперед зміст постанов, а не форма їх викладу. Залежно від часу написання, обсягу та авторства дослідники поділяють „Руську правду” на три редакції:

1. Найдавніша або „Коротка правда”. В її тексті трапляються фрагменти, що відносяться до VIII – IXст. Вона поділяється на кілька частин:

- „Правда Ярослава”, час укладення якої відносять до періоду князювання Ярослава Мудрого (перша пол. XI ст.), складалася з 18 статей, майже повністю присвячених кримінальному праву та процесу. Умовно їх можна поділити на дві частини: 1) норми права про злочини проти особи (ст.1 – 9); 2) норми права про злочини проти майнових прав і про способи відновлення права власності на рухомі речі (ст.10 – 18);

- „Правда Ярославичів” – укладена трьома синами Ярослава Мудрого й ухвалена на одному з князівських з’їздів (скемів) у період між 1054 і 1073рр. Відрізнялася відсутністю чітко впорядкованої системи. Юридичні норми були розташовані хаотично та мали між собою лише хронологічний зв’язок. Складалася з 23 статей (ст.19 – 41), що доповнювали „Правду Ярослава” та були присвячені в основному злочинам проти особистих, майнових прав і деяким питанням кримінального процесу;

- „Покон вірний” (ст.42) – виданий у 30-х роках XIст., стосувався надходжень від штрафів, накладених за протиправні діяння, а також винагород князівським слугам;

- „Урок мостикам” (ст.43) – датується кінцем XII – початком XIIIст., присвячений організації мостіння головних торгових вулиць Новгород. Належить до пам’яток новгородського адміністративного законодавства.

2. „Розширена правда” (або Велика, Широка, Просторова), час укладення якої відносять до періоду князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава (перша третина XIIст.), за змістом повніша, ніж „Коротка правда”. Поділялася на дві частини:

- „Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська”, яка містила 52 статті – більшість норм „Короткої правди”, які онуки і наступники Ярослава Мудрого доповнили новими юридичними нормами цивільного, кримінального, кримінально-процесуального права;

- „Устав великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха” – охоплював статті 53 – 121. Окрім цивільного, кримінального, процесуального права, регулював шлюбно-сімейні відносини, питання спадщини, опікунства та інші галузі права. Кожній статті „Короткої правди” відповідали одна чи кілька статей Статуту зокрема і „Розширеної правди” загалом.

3. „Скорочена правда”, створена вилученням низки застарілих норм із „Розширеної правди”. Більшість науковців відносять її появу до XII – XVст. чи навіть XVIIст. Вона є вибіркою з „Розширеної правди”, пристосованою до більш розвинених суспільних відносин періоду феодальної роздробленості та монгольської супрематії (окупації, домінування) Русі.

Кожна редакція відображає певний етап суспільно-політичного розвитку Руської держави. Текст у всіх списках пам’ятки – суцільний (неструктурований). Дослідники запропонували умовний поділ Короткої редакції на 43 статті, Поширеної – на 121 або 142 статті (залежно від списку) і Скороченої редакції – на 52 статті. Існують відмінності між окремими списками однієї редакції в послідовності розміщення статей та їх формулюванні.

У часи, коли створювалася „Руська правда” ще не розрізнялися окремі галузі права, але, виходячи з сучасних підстав, тепер виокремлюють низку норм кримінального права, цивільного права (права власності, зобов’язального права, спадкового права), процесуальні норми (без поділу на цивільний і кримінальний процес) тощо. Дослідники здебільшого не вбачають певної логічної системи у викладі цих норм.

На теперішній час в історико-правовій науці „Руська правда” переважно розглядається як офіційне джерело світського характеру, кодекс феодального права, що від імені княжої влади забезпечував правовий захист життя, тілесної недоторканності, честі, майнових та інших інтересів панівних верств суспільства, а також обмежений захист інших верств населення. Вона відобразила становлення феодальних відносин на Русі: розвиток товарного господарства, поглиблення соціальної диференціації суспільства та посилення феодальної залежності сільського населення (смердів, холопів, закупів).

Встановлено, що „Руська правда” базувалася на власне вітчизняних джерелах права; питання ж про вплив на неї німецького, візантійського та болгарського права залишається дискусійним. Після занепаду Русі „Руська правда” продовжувала діяти в Галицько-Волинському князівстві й Великому князівстві Литовському, Московському великому князівстві (до 1497 р.) та на інших колишніх давньоруських землях.

1. Еволюція вищих органів державної влади та права Великого князівства Литовського

2. Утворення Речі Посполитої Польської. Правовий статус український земель у складі новоствореної держави
3. Формування території та політичний розвиток Запорозької Січі
4. Відновлення української національної держави в ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького
5. Суспільний і державний лад Гетьманщини у др. пол. XVII ст. - XVIII ст.

5. Еволюція вищих органів державної влади та права Великого князівства Литовського

Велике князівство Литовське - (офіційна назва – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське) – багатонаціональна феодальна держава, що існувала з 30-х років XIII ст. до 1596 р., до її складу входили литовські, білоруські, українські та окремі російські землі. Перша столиця – Тракай (за іншими даними – Новгородок), з 1323 р. – м.Вільно (тепер Вільнюс).

Велике князівство Литовське виникло як об'єднання різних земель і князівств Литви та Західної Русі в результаті еволюції їхніх соціально-економічних і політичних відносин. Процес державотворення на литовських землях обумовлювався передусім становленням феодального суспільства, а на феодально роздроблених західноукраїнських землях – необхідністю політичної консолідації для захисту інтересів панівної верхівки, суспільного поступу та боротьби із зовнішніми ворогами. Велике князівство Литовське як ранньофеодальна монархія утворилося за князя **Міндовга** (1219 – 1263 рр.).

Утвердження Литви на українських землях розпочалося 1340 р., коли литовський князь посів князівський стіл на Галичині та Волині. У свою чергу польський король Казимир 1349 р. заволодів Галичиною. Зрештою, поляки і литовці поділили між собою території, що колись належали Галицько-Волинському князівству. За договором 1366 р. Галичина, а також землі Холмщини та Белзщини зі складу Волині перейшли до Польщі, а решта Волині дісталася Великому князівству Литовському. Ще раніше литовці поширили свій вплив на білоруські території: спочатку приєднали Полоцьке князівство, а наприкінці XIII – початку XIV ст. – Вітебське. Згодом Мінська земля також потрапила до складу Литви. Залежними територіями стали Турово-Пінське

князівство (басейн р.Прип'яті), а потім Берестейщина, що в західній її частині називалася Підляшшям.

У середині XIVст. князівство Литовське розпочало експансію на Наддніпрянську Україну. Скориставшись ослабленням монголо-татарського ярма, литовський князь **Ольгерд** поширив свою владу на Чернігівщину та Новгород-Сіверський. Після розгрому ординців у 1363 р. на р. Сині Води (на території сучасної Вінницької області) Ольгерд став князем Київським. У 1411 р. до Великого князівства Литовського було приєднано Подільську землю.

Характерно, що входження українських земель до Великого князівства Литовського проходило майже без збройної боротьби, криваві сутички відбувалися тільки з татарами, які вважали ці землі сферою свого впливу. Литовці здобули прихильність українського населення тим, що воювали з татарами, виганяючи їх з України, та дотримувалися місцевих звичаїв, мови, релігії. „Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо”, – проголошували вони. І дійсно, місцеве управління, організації влади галицьких і волинських князів, норми права, устрій земель певний час залишалися без змін.

Таким чином, на початку XVст. утворилася держава, до якої входили території нинішньої Литви, Білорусії, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України) та західні землі Російської Федерації. Держава мала офіційну назву – **Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське**. Проте в історичній літературі її часто називають Литовсько-Руською державою, підкреслюючи, що близько 9/10 території князівства становили приєднані українські, білоруські та великоросійські землі.

З приєднанням наприкінці XIVст. величезних східноєвропейських просторів становище Великого князівства Литовського на зовнішньополітичній арені не поліпшилося. Тиск Тевтонського ордену, набіги кримських татар, небезпека з боку Московського князівства, яке проголосило своїм гаслом „збирання руських земель”, спонукали Литву до пошуків надійного союзника для організації опору зазіханню сусідніх держав. Ним стало **Королівство Польське**, що переживало період політичного піднесення.

З укладенням династичного шлюбу між литовським князем Ягайлом і польською королевою Ядвігою та підписанням у **1385 р. Кревської унії** об'єднавча ідея отримала втілення. Однак на заваді процесу об'єднання став великий князь литовський **Вітовт**. У 1392 р. Ягайло затвердив Вітовта довічним великим князем литовським. **Городельський сейм** 1413 р. надав Литві гарантії того, що навіть після смерті Вітовта, вона матиме статус держави з власними органами управління. До 1569 р. Велике князівство Литовське, маючи тісні відносини з польською короною, існувало як самостійне державне утворення.

Водночас варто зазначити, що інша частина українських земель – Північне Причорномор'я та Кримський півострів – потрапила до складу Золотої Орди (Кипчацького ханства), утвореної онуком засновника Монгольської імперії Чингісхана, – Бату. Вторгнення наприкінці XIV ст. на територію Золотої Орди середньоазійського правителя Тамерлана привело до розпаду держави на чотири незалежні ханства – Астраханське, Казанське, Сибірське та **Кримське**. Останнє було засноване 1443 р. намісником Кримського улусу **Хаджі-Гіреєм**. Воно простягалося на просторах Криму, Північного Причорномор'я, Призов'я та Прикубані. Проіснувавши впродовж кількох десятиліть як самостійне державне утворення, Кримське ханство наприкінці XV ст. визнало свою васальну залежність від Османської імперії.

У цілому для державно-правового розвитку Великого князівства Литовського в соціальному плані характерним є синтез ранньофеодальних інститутів незавершеного феодалізму корінної Литви з розвиненими інститутами пізньофеодального (роздробленого) ладу Західної Русі.

У національному плані сприйняття Литвою розвиненої руської культури, в тому числі юридичної, консервація давньоруських традицій дали підставу трактувати Велике князівство Литовське як своєрідного правонаступника Київської Русі. Староруська мова була в країні державною, православна віра – основною релігією, адміністрація, військова організація та судочинство спиралися на руські традиції. Асиміляція литовського елемента була настільки значною, що Велике князівство Литовське традиційно в літературі іменують Литовсько-Руською державою, а право цієї держави трактується як литовсько-руське право. На зламі XIX – XXст. київська школа істориків права аргументувала концепцію так званого західноруського права, за

якою право Великого князівства Литовського слід включити до історії руського права як таке, що ґрунтується на давньоруському і поряд зі східноруським (московським) правом є його логічним продовженням.

Державний лад.

Державний лад Великого князівства Литовського був синтезом давньоруських і польських державотворчих традицій (з домінуванням останніх). Це позначилося на всіх державних органах Великого князівства Литовського. Процес еволюції державного ладу у Великому князівстві Литовському дослідники умовно поділяють на **три етапи**.

У XIII – XIV ст. вирішення найважливіших питань внутрішнього та зовнішнього життя країни відбувалося на засіданнях **снемів** – князівських з'їздах, які в Литві отримали назву „**старії думи**”. У них брали участь усі дорослі чоловіки князівського роду і, навіть, найбільш авторитетні жінки. У цей період великому князеві належала законодавча влада лише в одному воєводстві – власній вотчині, Віленському князівстві. В інших землях законодавча і виконавча влада належала членам „старих дум” – удільним князям.

У XV ст. влада **великого князя** посилилася, до нього перейшли законодавчі функції. Здійснювати державне управління з 1413 р. йому допомагала **державна рада**, що складалася з обласних намісників. Згодом державна рада стала називатися **пани-радою**. У кінці XV – на початку XVI ст. **пани-рада** стала органом законодавчої влади. До її складу входило близько 80 осіб, серед яких 4 католицькі єпископи, представники місцевої адміністрації та центральної влади.

У середині XV ст. у Литві з'явився шляхетський **вальний сейм**. Проте до 1566 р. сейм не мав значного впливу на формування державної політики. Лише після появи II Литовського статуту до вального сейму перейшла більша частина законодавчих повноважень. Решта залишалась у компетенції великого князя литовського. До складу сейму входили представники центральних і місцевих органів влади, князі, шляхта.

Сейм був органом **станово-представницької монархії**. Починаючи з 1507 р., до його складу обиралися лише представники шляхетського стану. Саме відтоді посада великого князя стала формально виборною. Вона й надалі передавалась у спадок, але сейм мав затвердити того представника князівської династії, який мав управлінські

здібності. Сейм скликався з ініціативи князя і складався з двох палат – панів-радних і шляхетства.

Центральна адміністрація Литовсько-Руської держави складалася з призначених спочатку особисто великим князем, а потім за погодженням з панами-радою та сеймом урядовців. Першою особою тут був **маршалок земський**, який за відсутності великого князя головував на зборах панів-ради. Його заступником був **маршалок двірський**, який керував князівським двором і всіма придворними. Державною канцелярією відав **канцлер**, його заступником був **підканцлер**. Фінансовими справами займався **підскарбій земський**, а його заступником був **двірський підскарбій**.

Військом командували **гетьман земський** (або великий) та **гетьман двірський** (або польний). Іншими урядовцями були придворні чини: чашник, кухмістер, ловчий, стольник, кравчий, які, крім виконання своїх безпосередніх функцій, нерідко виступали в ролі посланців князя чи його представників у різних регіонах держави чи за її межами.

Місцеву владу очолювали намісники. Вони призначалися князем з місцевих магнатів або довірених людей. Важливе місце в системі місцевого самоврядування належало сільським громадам або „**копам**”. Управління в громаді здійснювали обрані на віче на один рік **старець** чи **отаман** та **громадська рада**. Вони забезпечували збір податків, розподіляли обов’язки між членами громади, здійснювали громадський (копний) суд.

Копні суди діяли на всій українській території. Скликалися для розв’язання суперечок між сусідами, між членами всієї громади та жителями окремих громад. Територія копи складалася з кількох десятків сіл. Розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи. Серед цивільних переважали суперечки щодо володіння земельними ділянками, невиконання зобов’язань, шлюбно-сімейні справи. З кримінальних вирізнялися майнові злочини – крадіжка, пограбування, розбій, підпал. Практикувалася кваліфікована смертна кара, насамперед, повішення, спалення, четвертування.

Джерела права та основні риси права.

До найважливіших литовсько-руських пам'яток права можна віднести **звичаєве право**, „Руську правду”, а також **привілеї** (приватні закони) литовських князів. Останні поділялися на дві категорії – загальноземські та обласні. Зміст загальноземських привілеїв полягав у наданні великими князями литовськими певних пільг окремим фізичним особам, суспільним станам, містам, церквам, монастирям. Найвідомішими серед цієї групи джерел були:

Шляхетський привілей Ягайла 1387 р. забороняв католикам одружуватися з православними, доки останні не перейдуть у лоно римської церкви. **Городельський привілей** 1413 р. ще більше звужував права православних, їм заборонялося обіймати вищі посади в державі, брати участь у засіданнях панів-ради, шляхетських з'їздах чи сеймиках. **Гродненський привілей** 1432 р. і **Орокський привілей** 1434 р. гарантували політичні та майнові права української й білоруської аристократії в разі прийняття католицизму. Православним князям та боярам було обіцяно не застосовувати до них покарань інакше, ніж на підставі судового вироку.

Віленський привілей 1457 р. урівнював литовську та українську шляхту у правах із польською. Їм дозволялося здійснювати судочинство щодо селян, вони звільнялися від податків і повинностей, отримували право вільного виїзду за кордон. Водночас шляхті й духівництву заборонялося селити у своїх володіннях непохожих селян і невільників. Привілеєм фактично був започаткований процес закріпачення селянства.

Віленський привілей 1492 р. закріпив пріоритетне становище панів-ради в політичній системі Великого князівства Литовського. Цим законом князь обмежив власні права. Пани-рада наділялася законодавчими функціями. Жодне ухвалене разом із князем рішення не могло бути скасовано князем без погодження з радою.

Від кінця XIV ст. великий князь почав надавати привілеї окремим землям, воєводствам. У літературі вони отримали назву „**установні грамоти**” або **обласні привілеї**. Правові джерела цієї групи визначали правове становище окремої території в політичній системі всієї держави. У них знайшли відображення також норми кримінального, цивільного, фінансового права, визначалися права та обов'язки шляхетського стану, духівництва, міщан тощо.

У другій половині XV ст. з'явилися збірники законів, які інколи називають кодексами. Першою спробою кодифікації литовсько-руського права

став **Судебник Казимира IV Ягеллончика** 1468 р. В основу Судебника було покладено місцеве звичаєве право та судову практику з кримінальних справ.

Своєрідним джерелом права є **Литовська метрика** – документи й матеріали князівської канцелярії, перші згадки про яку датуються другою половиною XIV ст. У більш ніж 550 книгах містяться законодавчі акти, судові вироки, декрети, що вносилися за рішенням князя та панів-радних.

Широка дипломатична діяльність відображена в **міжнародних договорах** князів з Тевтонським орденом (1367 р.), Польщею, південно-руськими князівствами. Найважливішою пам'яткою права Литовсько-Руської держави були статuti. Упродовж 60 років литовський уряд тричі здійснював кодифікацію права, результатом якої стали три **Литовські статuti**: 1529 р. („Старий”), 1566 р. („Волинський”) і 1588 р. („Новий”).

Перший Литовський статут був ухвалений з ініціативи шляхти на сеймі у 1529 р. Він містив норми державного, цивільного, шлюбно-сімейного, спадкового, земельного, лісового, мисливського, кримінального та процесуального права. У 30 – 40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському сталися значні соціально-політичні зміни. Зміцнилося економічне та правове становище шляхетства. Значну частину шляхти не задовольняв Литовський статут 1529 р. Тому шляхта наполегливо вимагала внести в її інтересах зміни до нього. Проект було затверджено на засіданні сейму 1554 р., а чинності статут набув з 1566 р. Він законодавчо оформив панування шляхти в суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського. **Другий Литовський статут** 1566 р. містив норми державного права, судоустрою, приватного права, кримінальне та процесуальне право.

Третій Литовський статут 1588 р. був класичним кодексом феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини.

Правова неврегульованість окремих суспільних відносин вимагала термінового заповнення прогалин шляхом видання князями „уставів” та „ухвал”. З цієї групи правових пам'яток найбільше значення мала „**Устава на волоки**” 1557 р. У ній містилися положення земельної реформи Литовського князівства. Селянські землі поділялися на ділянки – **волоки** (волока приблизно дорівнювала 22 га). Селянство поділялося на дві категорії. До першої належали „путні бояри” та селяни, що

обробляли князівські землі. Вони отримували по дві волоки, з яких, сплачували натуральні податки. Друга група забезпечувалася земельними наділами до однієї волоки для тяглих селян. Селяни всіх категорій позбавлялися права на земельну власність. Власниками визнавалися церква, шляхта і великий князь литовський. Селянство мало право лише на користування землею. Воно переходило у спадок як до дружини, так і до дітей. Для другої категорії селян різко зростав розмір повинностей. Тяглі селяни, крім панщини, мали інші види повинностей як натуральних, так і відробіткових. Волочна реформа заборонила селянам перехід із одного місця на інше. Як і приватні, князівські селяни також ставали прикріпленими до землі. „Устава на волоки” фактично запроваджувала кріпацтво на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського.

У сільському господарстві впроваджувалася фільваркова (фермерська) система господарювання на князівських землях. Під фільварок виділялася найродючіша земля, на якій залежні селяни працювали по два дні на тиждень. Згідно з „Уставою” тут мали вирощуватися стада великої рогатої худоби, закладатися ставки та озера. Волочна реформа змінила застарілі органи місцевого самоврядування на представників великокнязівської адміністрації – війтів та лавників. Реформа стосувалася не лише селянських земель, а й міських. Міщанам установлювалися чіткі розміри та види податків.

6. Утворення Речі Посполитої Польської. Правовий статус українських земель у складі новоствореної держави

На початку XIVст. у Польському королівстві (Царстві Польському) відбувався процес централізації польських земель. Незворотності об'єднавчі тенденції набрали за часів князювання Казимира III (1333 – 1370 рр.). У 1340-х роках до своїх володінь Казимир долучив і західноукраїнські землі – Галицьку, Белзьку та Холмську, що остаточно були приєднані в 1387 р. Окрім того, скориставшись із внутрішніх чвар у Литві, 1430 р. Польща поширила свою владу на Західне Поділля з центром у Кам'янці. Відтоді в адміністративному аспекті вся територія Польського королівства, включно з українськими землями, поділялася на **Велику Польщу**, що складалася з п'яти воєводств, розташованих на мазовецьких і пруських землях, і **Малу Польщу**, до якої належали й приєднані українські етнічні території.

Від кінця XIV ст. (1385 р. – Кревська унія) впродовж наступних майже 200 років долю більшості українських земель визначав політичний курс Польського королівства та Великого князівства Литовського, спрямований на взаємне зближення. Він зумовлювався, поряд з іншими, двома обставинами:

1) необхідністю організації опору агресії хрестоносців – Тевтонському та Лівонському орденам (духовно-рицарські ордени), які становили значну воєнну загрозу для обох держав;

2) появою і поступовим політичним зміцненням Московського царства, що намагалося розширити свої володіння за рахунок сусідніх держав, насамперед Литви та Польщі.

Результатом тривалого зустрічного руху стало затвердження на Люблінському сеймі 1 липня 1569 р. унії, яка юридичне оформила об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в одну федеративну феодально-кріпосницьку державу – **Річ Посполиту** (дослівно республіка), що проіснувала до 1795 р. Основними умовами, на яких відбулося об'єднання, були такі:

- на чолі держави ставав король, який обирався на спільному сеймі представників Польщі та Литви;

- король присягав на вірність обом народам;

- підтверджувались усі права та вольності шляхти та привілеї окремих осіб;

- укладені до унії міжнародні договори обох країн денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї з договірних сторін;

- запроваджувалася спільна монета;

- узаконювалося право набувати землі для польської шляхти в Литві та для литовської в Польщі.

Після злиття двох держав в одну Велике князівство Литовське не втратило повністю своєї самостійності. Воно ще мало у своєму розпорядженні власне військо, законодавство, окрему адміністрацію, чинну фінансову систему. Втрати торкнулися донедавна належних їй українських земель – Брацлавщини, Київщини, Волині, Поділля, Підляшшя, що відійшли до Польщі.

Таким чином, унаслідок Люблінської унії 1569 р. більша частина українських територій підпала під владу Польщі та стала відкритою для польської колонізації.

Українські землі в складі Польщі були поділені на воєводства: старі – Руське, Белзьке та Подільське й нові – Волинське, Брацлавське, Київське, а з 1630-х рр. – Чернігівське.

7. Формування території та політичний розвиток Запорозької Січі

Слово „козак” з’явилося в українському лексиконі в 1490-х роках. Козак – вільна особа, принципово ворожа до феодально-кріпосницької системи. Центром зосередження козацтва стало Запоріжжя, куди стікалися утікачі з українських земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Саме тут, на численних островах, у болотистій місцевості можна було знайти захист від кріпосників і переслідувачів.

Іншим джерелом козацтва були **ухідники** – ватаги козаків, що влітку осідали в гирлах річок, вдавалися до полювання, рибальства, бортництва, чумацької справи. На зиму більша частина ухідників поверталася до своїх домівок, де продавала здобуте за літо.

Від тих та інших степове життя вимагало великого завзяття й мужності. Промислами займалися найбільш підприємливі та енергійні люди, готові переборювати будь-яку небезпеку, зокрема – боронитися від набігів кримських татар. Це змушувало козаків об’єднувати зусилля, створювати укріплення, що називалися засіками. Сама назва „січ” походить від слова „сікти”, тобто зводити укріплення з порубаного дерева. З часом розрізнені січі об’єднувалися в єдину військово-політичну організацію, що називалася **Запорозькою Січчю**.

Запорозька Січ стала притулком для всіх, хто протестував проти соціального і національного гніту, хто боровся за волю. Сюди приймали людей, незважаючи на національність чи соціальне походження. Крім українців, що становили переважну більшість, були багато росіян, білорусів, литовців і грузинів. Потрапляли на Січ італійці, французи, навіть араби.

До наших днів не збереглося достовірних свідчень про місце закладення першої козацької Січі. Проте історична пам’ять народу пов’язує будівництво першої фортифікаційної споруди на острові Хортиця з іменем Дмитра Вишневецького (1556р.) – волинського магната, який зібрав для боротьби з татарами кілька сотень своїх земляків. Саме Дмитра Вишневецького історична традиція називає засновником Запорозької Січі. У подальшому військовий центр Січі – кіш переходив з місця на

місце, змінюючи своє розташування впродовж майже 250 років вісім разів. Коли 1775р. Запорозьку Січ було ліквідовано Катериною II, частина козаків перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона існувала впродовж 1775 – 1828рр. під назвою Задунайська Січ.

Землі Запорозької Січі займали майже всю територію нинішньої Кіровоградщини, всю Дніпропетровщину, на Миколаївщині – лівий берег Бугу, частини Херсонської, Запорозької, Донецької та Харківської областей. За свідченнями сучасників, **Вольності (володіння) запорозьких козаків** становили близько 87 тис. квадратних кілометрів. Населення Запорожжя в останній рік його існування за офіційними підрахунками становило близько 120 тис. чол., із них козаків-січовиків – 15 тис.

Територіально Вольності запорозьких козаків спершу поділялися на вісім, а до середини XVIII ст. на десять паланок, із яких три містилися на правому березі Дніпра, а сім – на лівому. **Паланка** являла собою певну територіальну одиницю. Кожна з паланок мала свій адміністративний центр – містечко, селище чи село, в якому розташовувався орган управління – паланкова адміністрація, їй підпорядковувалися лише хутори посполитих (селян) та одружених козаків.

Заможні козаки освоювали територію паланки та закладали зимівники і слободи – своєрідні спостережні пункти, які слугували для оборони від турецьких набігів із півдня. Зимівники та слободи лише формально підпорядковувались адміністрації Запорозької Січі. Фактично ж вони мали значну автономію, а їх залежність визначалася припискою господаря до одного з козацьких куренів.

Запорозька Січ мала більшість ознак державності: територію, населення та верховну владу. Проте в сучасному розумінні її назвати державою не можна. Так, зокрема, вона не мала свого громадянства. Спершу козаки були підданими Литви, потім Речі Посполитої, пізніше Гетьманщини, зрештою, московського царя. В неї не існувало повнокровної економіки, фінансової системи, господарської інфраструктури, власних грошей. Не було міст, узагалі кам'яних будівель. Навіть за часів найвищого розвитку населення Запорожжя не перевищувало 100 тис. осіб. Але фактично від часу заснування до повної ліквідації Запорозька Січ зберігала свій автономний статус.

Політичний устрій Запорозької Січі базувався на принципах козацької демократії. Йдеться про народовладдя в межах одного суспільного стану – козаків. Лише вони

мали право на вирішення внутрішніх справ, могли обирати, бути обраними, мали право обіймати військові, адміністративні, судові посади. У Запорозькій Січі хоча й перебували особи, що не належали до козацького стану, вони не були ані рабами, ані кріпаками. Майнова нерівність існувала, але мала лише економічний, а не юридичний характер. Багатші не мали права-привілею над біднішими. Різниця між дуками (козацька аристократія) і голотою (плебсом) у правовому аспекті не існувало. Частина голоти мешкала в самій Січі, в курені, перебувала на утриманні коша, працюючи в паланках і зимівниках. Взаємини регулювалися не нормами писаного права, а звичаєвим правом військового товариства. Козацька правосвідомість забезпечувалася повагою до традицій та заборон, які мали силу закону.

Найзаможніша козацька верхівка у другій половині XVIст. стала основною опорою для формування військових охоронних підрозділів – **реєстрового козацтва**. У 1572р. польський король Сигізмунд II Август доручив організувати з козаків загін, який контролював би діяльність козацтва на Запорозжі. Перший загін складався із 300 низових козаків, які отримували по 2,5 злотого на квартал на сукно та жупан. Їх усіх було внесено до списку (реєстру). Відтоді вони перебували на державній службі. Військо Запорозьке реєстрове розташовувалося на північ від Січі. Йому надавалися військові клейноди, зокрема прапор, бунчук, печатка тощо. Реєстровці зобов'язувалися тримати на Січі власний гарнізон, кількісний склад і матеріальне забезпечення якого не були чітко визначені.

Реєстровці мали низку привілеїв. Вступаючи до складу реєстрового козацтва, вони виходили з-під юрисдикції поміщиків, звільнялися від влади воєвод і старост, якщо проживали на королівських землях. Вони звільнялися від податків, мали право купувати землю, вести торгівлю, отримувати за службу платню та зброю. Реєстрові козаки мали право судитися своїми козацькими судами. Щоправда адміністрація Речі Посполитої будь-коли могла розігнати реєстрове козацтво, а ті, хто викреслювався зі списків, мали повернутися до своїх господарів.

Отже, козаки поділялися на **низових, або запорозьких, реєстрових**, а також тих, що жили у прикордонних містах і не мали офіційного статусу.

Структура та функції органів влади Запорозької Січі.

За формою правління Запорозьку Січ відносять до типу **демократичної республіки**. Органом прямої демократії виступала **козацька рада**. В ухваленні законів та управлінні справами безпосередню участь брали всі члени Війська Запорозького, тобто увесь козацький стан. Раді належала вся повнота законодавчої та адміністративної влади. Вона ухвалювала закони, виносила рішення з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики, обирала урядовців і контролювала їх діяльність. Вона збиралася залежно від ситуації у різних місцях. Загальновійськова велика рада збиралася щорічно на початку січня – на свято Хрещення Господнього (Водохрещя).

Обговорення справ і ухвалення рішень мали такі етапи: після оприлюднення пропозицій кошового усі розташовувались у два кола: одне складалося зі старшин, а друге – з „черні”, яка вимагала одностайного вирішення справи і силою змушувала приєднатися до рішення більшості.

Виконавча влада на Запорожжі належала **кошу**, тобто обраним на козацькій раді посадовцям. Усього була 21 посада, на яких перебувало по кілька урядовців одного звання. Наприклад, курінних отаманів було 38 (за кількістю куренів), гармашів (артилеристів) – 8, канцеляристів – 20, полкових писарів – 9. Загалом у владних структурах Запорозької Січі перебувало 120 осіб командно-адміністративного персоналу. Найвище становище в апараті управління мали військові начальники, очолювані **кошовим отаманом**. За сучасною термінологією він був головою Запорозької республіки, головнокомандувачем збройних сил і військовим комендантом Січі. Кошові отамани, як і решта управлінців, щорічно обиралися на козацькій раді, знімалися з посад або продовжували обіймати їх на наступний термін. При кошовому отамані діяла група радців – дорадчий орган, до складу якого на довічних засадах входили **козацькі старійшини** – авторитетні військові та курінні старійшини у відставці.

До складу військових начальників також входили:

- **Військовий суддя** – здійснював суд над козаками, призначав начальника артилерії, інколи заміщав кошового отамана.
- **Військовий писар** керував канцелярією, вів листування від імені усього Війська Запорозького.

- **Військовий осавул** наглядав за дотриманням козаками порядку на Січі, стежив за поповненням продовольчих запасів війська, організовував виконання судових рішень, провадив дізнання щодо вчинених злочинів як на Січі, так і на територіях паланок.

Окрім перелічених посадовців, статус військової старшини мали й курінні отамани – обрані керівники військових підрозділів, що називалися куренями.

Середню ланку виконавчої адміністрації становили військові чиновники, на яких покладалась обов'язки допомоги військовій старшині у здійсненні управління козацьким військом. З-поміж них вирізнявся **довбуш**, який не лише збирав козаків на раду, а й мав бути присутнім під час виконання судових вироків. До його компетенції також належала організація стягнення податків і торговельного мита. Своєю чергою **військовий пушкар** відав козацькою артилерією, йому підпорядковувалася військова в'язниця. **Військовий тлумач** виконував обов'язки перекладача. **Кантаржей** наглядав за дотриманням еталону мір і ваг на всій території Запорозжя.

Остання ланка козацької адміністрації складалася з **похідної та паланкової старшини**. Похідний полковник був командиром полка. Окрім нього, до складу полкової старшини входили полкові осавул та писар.

Як зазначалося, влада паланкової старшини поширювалася на сімейних козаків і некозаків, що мешкали поза межами Січі, у слободах і зимівниках. **Паланковий кіш** очолював полковник, йому допомагали інші управлінці. До повноважень паланкового полковника належали судові функції аж до засудження на смертну кару.

Уся адміністрація Запорозької Січі разом з козаками підлягала владі Речі Посполитої. Але не завжди бунтівне Запорозжя виконувало її волю. Наприкінці XVIст. Січ налагодила тісні контакти з Туреччиною, Угорщиною, Австрією, Московським царством, ставши таким чином суб'єктом міжнародного права.